

Фонди Кременецького краєзнавчого музею як історичне джерело дослідження періоду німецької окупації та національно-визвольних змагань у Південно-Західній Волині під час Другої світової війни

Автор дає характеристику документів та матеріалів, що знаходяться у фондах Кременецького краєзнавчого музею Тернопільської області, які є важливим джерелом дослідження історії Південно-Західної Волині періоду Другої світової війни.

Ключові слова: Кременецький краєзнавчий музей, документи, Південно-Західна Волинь, Друга світова війна.

Соловей Александр. Фонды Кременецкого краеведческого музея как исторический источник исследования периода немецкой оккупации и национально-освободительной борьбы в Юго-Западной волинии во время Второй мировой войны. Автор дает характеристику документов и материалов, находящихся в фондах Кременецкого краеведческого музея Тернопольской области, которые являются важным источником исследования истории Юго-Западной Волинии периода Второй мировой войны.

Ключевые слова: Кременецкий краеведческий музей, документы, Юго-Западная Волинь, Вторая мировая война.

Solovey Alexander. Funds Kremenets Regional Historical Museum as Historical Research During the German Occupation and the National Liberation Movement in South-Western Volhynia During World War II.

The author characterizes the documents and various materials which are kept at the Kremenets' lore museum in Ternopil region and are the significant source of scientific research of the history of the South-Western Volynia during WWII (World War the Second).

Key words: Kremenets' lore museum, documents, the South-Western Volynia, World War the Second.

Постановка наукової проблеми та її значення. Кременецький краєзнавчий музей 2012 р. відзначатиме 75-річчя із часу свого заснування. За цей період у фондах музею укомплектовано значну кількість документів із вивчення не лише історії Кременеччини, яка історично належить до Південної Волині, але й суміжних районів.

Джерельна база Кременецького краєзнавчого музею періоду німецької окупації та національно-визвольної боротьби загонів ОУН-УПА в регіоні формувалася в три етапи:

I – від 17 вересня 1939 р. до початку радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р.;

II – від початку визволення Кременця радянськими військами 19 березня 1944 р. до середини 80-х рр. XX ст.;

III – у період лібералізації радянського суспільства, що почався із середини 80-х рр. XX ст. та в роки державної незалежності України.

Актуальність висвітлення проблеми окупації Південно-Західної Волині в роки Другої світової війни, формування та функціонування українського повстанського руху можна окреслити такими чинниками:

- увага науковців до регіональної та локальних подій, що сприяє уточненню концепції історії краю та України в цілому;
- персоніфікація історії та повернення імен тих історичних постатей, діяльність яких у роки панування тоталітарної системи фальшувалась або замовчувалась;
- висвітлення подій Другої світової війни в сучасній науковій парадигмі;
- наявність окремих недосліджених аспектів теми;
- існування очевидців і учасників подій, пов'язаних із воєнним періодом;
- важливість теми у формуванні національної свідомості та консолідації суспільства навколо знакових віх вітчизняної історії.

Особливість історії Кременеччини періоду Другої світової війни полягає в тому, що:

- в умовах радянізації 1939–1941 рр. Кременецька тюрма стала знаряддям репресій проти населення краю і з початком радянсько-німецької війни там відбувалося масове винищення в'язнів органами НКВС СРСР;

- за час окупації біля десяти тисяч євреїв були розстріляні на околицях Кременця;
- на Кременеччині–Шумщині із березня 1943 р. активно діяли повстанські загони УПА-«Південь». Боротьба націоналістичного підпілля тривала до середини 50-х рр. ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Незважаючи на те, що документи і матеріали із фондів широко використовувалися для краєзнавчих та історичних досліджень, однак джерелознавчий аналіз та характеристика документів у працях науковців не здійснювалися. Виняток становить публікація автора оглядового характеру, що стосується всіх фондів [1, 179–181], та увага до джерел, які висвітлюють проблему Голокосту. З огляду на вивчення трагедії єврейського населення в роки війни, щоденники Романа Кравченка-Бережного, які автор вів в окупованому Кременці і радянське обвинувачення застосовувало на Нюрнберзькому процесі, широко використовувалися зарубіжними та вітчизняними науковцями й краєзнавцями [2]. Окремі фрагменти зі щоденника доступні в електронному ресурсі [3]. Виписки із цього документа, а також публікації в газеті «Кременецький вісник», яка виходила в окупаційному місті, представлені в багатотомному проекті, що видається в Німеччині, збірнику документів «Переслідування і знищення європейських євреїв нацистською Німеччиною в 1933–1945 роках» [4].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Основу джерельної бази окресленої проблеми становлять документи й архівні матеріали Кременецького краєзнавчого музею. За походженням та змістом їх умовно можна класифікувати на такі групи:

1. Документи радянських властей та рішення місцевих органів влади щодо організації суспільно-політичного життя регіону, мобілізації населення та евакуації в перші дні війни, а також налагодження господарського життя після визволення.

Особливо цінними є неопубліковані документи, які розкривають боротьбу органів НКВС із українським націоналістичним підпіллям. Це акти, складені керівниками Кременецького РВ МДБ про виявлення та ліквідацію повстанців [5], акти судово-медичних експертиз про жертви серед цивільного населення внаслідок відплатних акцій підпільних боївків УПА [6].

Окрему групу документів становлять довідки про мобілізацію чоловіків до Червоної армії, про перебування на військовій службі, поранення, нагородження [7], а також «похоронки» та довідки про перебування у фашистському полоні [8]. До офіційних документів властей належать рішення судів про реабілітацію тих, хто був засудженим сталінським режимом [9].

2. Матеріали та документи окупаційних німецьких властей та свідчення очевидців фашистського терору (22 червня 1941 р. – березень 1944 р.).

Упродовж усіх післявоєнних років важливим джерелом для дослідження Геноциду єврейського населення були записи у двох щоденниках, зроблені в окупованому місті 16-річним Романом Кравченком-Бережним [10]. Автор відтворив трагедію населення краю зі щоденною точністю, причому не лише зафіксував найважливіші події, що відбувалися на Кременеччині, а й записав більшість розпоряджень і наказів німецької влади. Цей документальний матеріал був використаний Надзвичайною державною комісією по виявленню злочинів німецьких окупантів у Радянському Союзі на Нюрнберзькому процесі [11].

Незважаючи на достатньо довгий період використання цих свідчень, інтерес дослідників до них не спадає. В останні роки щоденниками зацікавилися, крім російських учених, науковці з Німеччини та Ізраїлю, а спогади автора видані англійською мовою у Великобританії. Однак, на нашу думку, цей важливий документ потребує окремого, глибокого джерелознавчого аналізу. Основним аргументом на користь використання щоденників Кравченка-Бережного був той факт, що ці свідчення вивчала Надзвичайна державна комісія та юристи, котрі готували документи на Нюрнберзький процес. Власне ці аргументи, на нашу думку, дещо насторожують.

Щоденник Романа Кравченка-Бережного започаткований 11 липня 1941 р., на дев'ятий день окупації міста. Молодий автор відтворює встановлення «нового порядку» окупаційним режимом, причому явно симпатизуючи радянській владі, яка протрималася від 17 вересня 1939 р. до початку липня 1941 р.

Співставляючи події, пов'язані з радянізацією краю та першими тижнями німецької окупації, виявлено ряд важливих фактів, про які автор взагалі не згадує.

По-перше, після нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. почалося масове винищення в'язнів органами НКВС у всіх тюрмах Західної України, яка стала прифронтовою зоною.

У Кременецькій тюрмі в ті дні було розстріляно до сотні людей, до того ж розстріли тривали і в передвоєнні місяці. На території тюрми, у виритих траншеях, здійснювали захоронення. Німці вступили в Кременець 2 липня 1941 р. Із пропагандистською метою було розкопано частину поховань, а камери тюрми відкрили для місцевих жителів та родичів ув'язнених, тіла яких знаходилися в цих приміщеннях. За свідченнями очевидців, у камерах були сліди жорстоких катувань і розправ. Ця подія сколихнула місто й південно-західний волинський регіон. Із різних сіл та околиць прибувала рідня для пошуків тіл своїх близьких. У щоденнику Кравченка-Бережного жодних свідчень про ці події немає.

По-друге, із початком радянсько-німецької війни органами НКВС були проведені арешти серед неблагонадійних, які в умовах війни могли становити небезпеку для радянської сторони і які могли піти на співпрацю з німцями. Серед заарештованих був батько автора щоденника, колишній офіцер царської армії Олександр Кравченко-Бережний. Лише хаос перших днів війни, втеча на деякий час охорони тюрми та прибуття на її територію відступаючих радянських військ врятувало життя багатьом заарештованим. Частину з них просто відпустили, бо відступаючі війська не здійснювали каральних функцій. Про арешт батька та багатьох інших людей автор теж не згадує.

По-третє, автор дещо ідеалізує свою поведінку в окупованому місті (прослуховування радіопередач із Москви, а в дні комуністичних свят – грамплатівок із радянськими мелодіями та піснями, причому під загрозою розстрілів). Героїзація своїх вчинків, зрештою, типова для підліткового віку. Водночас у записах існують певні розбіжності з реаліями окупованого міста, неодноразово вказується на те, що його свідчення в майбутньому, після перемоги над ворогом, стануть викриттям злочинів фашистів, ідеологічно по-радянському розставлено акценти щодо воюючих сторін та діяльності українських націоналістів.

У травні 2011 р. Р. Кравченко-Бережний помер у м. Апатіти Мурманської області в Росії. Автор залишив для дослідників надзвичайно цінний документ, однак він не дає вичерпних відповідей на багато питань, в тому числі, чи могли щоденники потрапити як докази в руки Міжнародного трибуналу без втручання і корегування органів держбезпеки СРСР.

Важливим джерелом дослідження проблеми є акти Надзвичайної комісії по розслідуванню фашистських злочинів, зокрема, відкриття місць масових розстрілів та підрахунки збитків, заподіяних району [12].

У газеті «Кременецький вісник», яка виходила в окупованому місті, друкувалися оголошення, накази, розпорядження німецьких властей. Аналіз цих матеріалів дає можливість реконструювати особливості фашистського режиму.

Заслуговують на увагу й численні довідки, посвідчення, оповістки, видані населенню органами влади. Вони різного характеру, однак відтворюють атмосферу насилля та терору в регіоні. Серед них, зокрема, посвідчення, видане євреям про заборону ходити тротуарами міста та про введення для них комендантської години [13]; персональні накази для громадян щодо поставки м'яса, сплати податків та погрози тим, хто не виконає цих розпоряджень [14]; оповістки про вивезення до Німеччини [15]; акти, складені властями для вилучення культурних та музейних цінностей [16] тощо.

3. В окрему групу документів слід виділити фронтові листи. Ці матеріали як історичне джерело несуть суб'єктивний, спорадичний характер, але дають можливість відтворити атмосферу воєнних років, матеріальний та морально-психологічний стан населення краю [17].

4. Досить цінними в інформаційному плані є спогади й мемуари, письмові свідчення безпосередніх учасників воєнних дій. Багато цих матеріалів потребує детального критичного аналізу, оскільки характеризується суб'єктивністю суджень, багатьма неточностями. Чимало цих свідчень зібрано після здобуття незалежності України, тому окремі події та дати не уточнено. Незважаючи на це, вони проливають світло на ті процеси, які в радянський період замовчувалися або фальсифікувалися.

Заслуговують на увагу спогади Я. Ічанського, комсомольського лідера в 1939–1941 рр. та партійного керівника в післявоєнний період на Кременеччині [18, арк. 38–44]. Автор подає надзвичайно важливу інформацію щодо початку війни про те, як керівництво району отримало повідомлення про напад Німеччини на СРСР, що відбувалося в місті 22 червня 1941 р., про заходи, які приймалися радянськими органами щодо організації життя в умовах війни, мобілізаційні заходи, а також про перші бої та наступ німецьких військ на території Південної Волині. У кінці подано прізвища тих радянських партійних та комсомольських активістів, які воювали, і тих, хто загинув на фронтах Другої світової війни.

Цей матеріал не позбавлений тенденційності й заангажованості, оскільки був написаний партійним функціонером у радянський період, та все ж, із точки зору хронології подій і детальної інформації, він дає можливість відтворити події перших днів війни.

Окремі свідчення про початок війни знаходимо у спогадах кременчан, які були очевидцями тих подій, пережили окупацію, переслідування й арешти [19].

Джерельну базу дослідження суттєво збагачують спогади тих, хто був мобілізований у ряди діючої армії, а також тих, хто в складі 1-го Українського фронту в зимово-весняній кампанії 1944 р. визволяв край від німецьких окупантів. У музейних фондах зберігаються десятки листів, які надходили з різних кінців СРСР, мемуаристика. Найбільш інформаційними серед цієї групи документів є машинописні та фотокниги, виготовлені ветеранами військових частин, які брали участь в операціях на території Південно-Західної Волині. Серед них: «107-я стрелковая ордена Суворова дивизия. 1942–1945», «Четыре года в боях за Родину. Воспоминания о боевом пути в годы Великой Отечественной войны 107-й стрелковой Кременецкой ордена Суворова I-й степени дивизии», «36-й гвардейский бомбардировочный ордена Суворова и Кутузова Берлинский авиационный полк. Боевой путь. 1941–1945», а також щоденник, написаний у роки війни І. Іллєвським [20], схеми бойових дій 287 стрілецької дивізії з 01.01 по 20.07.1944 р. [21].

Діяльність радянських партизан та діяльність підпільників висвітлено у спогадах Карпатського рейду І. Т. Сердюка [22], у бойових характеристиках, довідках, посвідченнях партизан та підпільників [23], а також у зібраній інформації краєзнавців та журналістів [24].

Після відновлення державної незалежності до наукового обігу залучаються документи і матеріали, які були недоступні за радянських умов або були предметом замовчування й ідеологічних та історичних фальсифікацій. Насамперед це стосується колекції фондів, у яких відображено самостійницький рух на Волині в умовах Другої світової війни та боротьба органів НКВС із націоналістичним підпіллям.

Важливими для дослідження проблеми є спогади учасників національно-визвольних змагань. Як правило, усі, хто воював у загонах УПА і хто залишився живий, пройшли через сталінські табори, тюрми, заслання. Тому їхні свідчення важливі і з точки зору історії повстанського руху, і для осмислення трагедії народу в період радянського тоталітарного минулого [25].

Фонди краєзнавчого музею в останні роки поповнилися документами, що надійшли з діаспори. Авторами мемуарів стали колишні активні учасники національно-визвольної боротьби на Волині. У спогадах В. Михальчука «Лісова школа в Білокриниці» [26], М. Медведського (брат якого Микола Медведський – «Хрін» – був командиром одного з перших повстанських загонів на півдні Волині [27]), Б. Скорупської – дружини курінного УПА Максима Скорупського («Макса») та інших зацентровано увагу на організації загонів УПА, бойових операціях, поразках і, в кінцевому результаті, на еміграції на Захід окремих діячів. Не меш цінними є записи А. Грицаюка, учасника повстанського руху (підпільна кличка «Цвях») [28], та матеріали, зібрані В. Олійником, якому вдалося віднайти та встановити 278 імен учасників ОУН-УПА [29].

У цих документах розкрито особливість національно-визвольних змагань у Південній Волині, територія якої належала до Рівненського обласного проводу (Волинський інспекторат – 2). У південно-західних районах Волині діяли загоони ОУН, ОУНР, відділ Тимофія Басюка – «Яворенка».

За зібраннями фондів уточнюються діяльність Проводу ОУН, місця дислокації відділів та загонів УПА, проведені бойові операції, а також розкриваються причини внутрішнього протистояння, конфліктів, що привели до невинуватих людських утрат.

Крім цих, доволі об'ємних за змістом та інформацією документів, доповнюють джерельну базу й інші рукописні та друковані матеріали. Комплексний аналіз цих історичних свідчень дають можливість більш детально реконструювати феномен українського повстанського руху.

Документи і матеріали, зосереджені в музейних фондах, сприяють осмисленню своєї історичної спадщини та проведенню дослідницько-аналітичної роботи на джерельній базі, що має різне походження та інформативне наповнення.

Список використаних джерел та літератури

1. Соловей О. Г. Фонди Кременецького краєзнавчого музею як історичне джерело з історії Південно-Західної Волині / О. Г. Соловей // Історія та географія : зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди / редкол. : Л. М. Плиско [та ін.]. – Х., 2009. – Вип. 34. – С. 179–181.

2. Коржов Д. Я. Я видел, как ее везли на смерть / Д. Коржов // Мурманский вестник. – 2007. – 2 июня ; Коржов Д. Я. Тот самый дневник / Д. Коржов // Мурманский вестник. – 2007. – 18 авг. ; Соловей О. Ти пам'ятаєш Кременцю, ті березневі дні... / О. Соловей // Діалог. – 2004. – 20 берез.
3. Кравченко-Бережной Р. А. Мой XX век (Стоп-кадры) [Электронный ресурс] / Р. А. Кравченко-Бережной. – Аппатиты, 1998. – 263 с. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/memo/russian/kravchenko-berezhnoyga/index.html>
4. Heim Susanne. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945: Project in 16 Bänden / Susanne Heim, Ulrich Herbert, Hans-Dieter Kreikamp und anderer. – В. 7 : Sowjetunionmit annektierten Gebieten I Besetzte sowjetische Gebiete unter deutscher Militärverwaltung, Baltikum und Trensistrien. – München : Oldenbourg Verlag München, 2011. – 891 s.
5. Кременецкий краєзнавчий музей (далі – ККМ), ф. 18566, док. 1944 ; ф. 18561, док. 1939.
6. ККМ, ф. 18564, док. 1942 ; ф. 18563, док. 1941 ; ф. 18568, док. 1946 ; ф. 18567, док. 1945 ; ф. 18565, док. 1943.
7. ККМ, ф. 17768, док. 1821 ; ф. 17766, док. 1820 ; ф. 25350, док. 3001 ; ф. 23586, док. 2694 ; ф. 24709, док. 2869 ; ф. 27918, док. 3153 ; ф. 18441, док. 1927 ; ф. 33333, док. 3544 ; ф. 33331, док. 3542 ; ф. 24476, док. 2859.
8. ККМ, ф. 22345, док. 2460 ; ф. 20026, док. 2108 ; ф. 27702, док. 3143.
9. ККМ, ф. 27670, док. 3121 ; ф. 27703, док. 3131 ; ф. 4161, док. 4523.
10. ККМ, ф. 34832, док. 3587, 145 арк. ; ф. 65851, арх. 832, 136 арк.
11. ККМ, ф. 34832, док. 3583.
12. ККМ, ф. 27668, док. 3119 ; ф. 27669, док. 3120, 3 арк.
13. ККМ, ф. 30119, док. 3369.
14. ККМ, ф. 38098, док. 3896 ; ф. 14188, док. 1370 ; ф. 14187, док. 1364 ; ф. 14184, док. 1366.
15. ККМ, ф. 27706, док. 3134 ; ф. 27707, док. 3135 ; ф. 277009, док. 3137.
16. ККМ, ф. 4060, док. 4442, 44 арк.
17. ККМ, ф. 3606, док. 3720 ; ф. 36039, док. 3723 ; ф. 36038, док. 3722 ; ф. 36040, док. 3724 ; ф. 36044, док. 3728 ; ф. 22480, док. 2513 ; ф. 22306, док. 2454 ; ф. 24193, док. 2803 ; ф. 23803, док. 2755 ; ф. 23802, док. 2754 ; ф. 5367, док. 798 ; ф. 18274, док. 1894 ; ф. 18273, док. 1893 ; ф. 63709, док. 4573 ; ф. 36025, док. 3709 ; ф. 36028, док. 3712.
18. ККМ, ф. 6762, док. 871, 45 арк.
19. ККМ, ф. 65882, арх. 842.
20. ККМ, ф. 23769, док. 2743 ; ф. 23770, док. 2744–2745.
21. ККМ, ф. 25350, док. 3001.
22. ККМ, ф. 5005, док. 760.
23. ККМ, ф. 37801, док. 3867 ; ф. 23263, док. 2615 ; ф. 23259, док. 2611 ; ф. 19071, док. 1999 ; ф. 18968, док. 1978.
24. ККМ, ф. 5421, док. 821 ; ф. 5418, док. 818.
25. ККМ, ф. 30186, док. 3393 ; ф. 30185, док. 3392 ; ф. 28226, док. 3180 ; ф. 27703, док. 3131 ; ф. 65855, арх. 835 ; ф. 65854, арх. 834 ; ф. 41583, арх. 616 ; ф. 41584, арх. 617.
26. ККМ, ф. 65885, арх. 845, 79 с.
27. ККМ, ф. 65880, арх. 840, 20 арк.
28. ККМ, ф. 65877, арх. 837, 13 арк. ; ф. 65879, арх. 839, 7 арк. ; ф. 65878, арх. 838, 8 арк.
29. ККМ, ф. 65881, арх. 841, 7 арк.

Інна Поїздник

Документи церковного походження як альтернативне джерело в дослідженні українсько-польських відносин у період Другої світової війни

Автор на основі аналізу документів Греко-католицької та Римо-католицької церков намагається встановити рівень їхньої інформативності як джерела вивчення українсько-польських відносин 1939–1945 рр. У статті загалом схарактеризовано джерела цієї групи та з'ясовано особливості їхнього використання.

Ключові слова: Греко-католицька церква, Римо-католицька церква, документальні джерела, українсько-польські відносини, Друга світова війна.